

УДК 341.241

Худоба В.М.

МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Стаття присвячена актуальній тематиці – дослідженню правової природи міжнародних договорів України як джерел цивільного процесуального права та їх місцю в системі джерел цивільного процесуального права та нормативно-правових актів України в цілому. Зроблен висновок про те що, джерелами цивільного процесуального права міжнародні договори стають лише відносно питань, з яких ними встановлені інші правила, ніж передбачені цивільним процесуальним законодавством.

Ключові слова: джерело, правова система, норма, міжнародний договір.

Міжнародна інтеграція, міжнародне співробітництво здійснюють певний вплив на розвиток і вдосконалення правового регулювання цивільного судочинства. Усі нормативно-правові акти, у тому числі і Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України), повинні відповідати нормам міжнародного права. Насамперед, сюди можна віднести міжнародно-правові акти, що закріплюють основоположні принципові положення, що одержали своє наступне відображення в різних «міжнародних конвенційних угодах, що покладені в основу створення міжнародних союзів держав з питань судового захисту прав і законних інтересів людини і громадянина» [1, с.69]. Загальна Декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. і Європейська Конвенція про захист прав людини й основних свобод від 4 листопаду 1950 р. проголосили, що: а) всі люди рівні перед законом і мають право без будь-якої різниці на рівний захист закону (ст.7 Декларації); б) кожна людина має право на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у випадку порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (ст.8 Декларації); в) кожна людина має право на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом (ст.10 Декларації); г) кожен має право на визначення цивільних прав і обов'язків на справедливий публічний розгляд справи в розумний термін незалежним і безстороннім судом, створеним на основі закону (ст.6 Конвенції).

Крім того, слід відмітити, що згідно із ч.1 ст.2 ЦПК України, цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу та Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. У зазначеній статті перелічуються нормативні правові акти, що є основними джерелами цивільного процесуального права. Вона містить також положення про те, що у разі, коли міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж встановлені чинним Кодексом, застосовуються правила міжнародного договору.

У зв'язку з цим, актуальним стає питання про міжнародні договори як джерела цивільного процесуального права з урахуванням їхнього місця в системі нормативно-правових актів України.

Нині Україна є учасницею міжнародних договорів і угод з питань цивільного процесу. Так, одним з перших багатобічних міжнародних договорів, подібного роду, укладених Україною, є Угода Урядів держав-учасників Співдружності Незалежних Держав «Про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності» від 20 березня 1992 р., ратифікована Україною 19 грудня 1992 р. Угода (ст.1) регулює питання вирішення справ, що впливають з договірних і інших цивільно-правових відносин між господарюючими суб'єктами, із їх відносин з державними й іншими органами, а також з виконання рішень за ними. До них можна також віднести Конвенцію про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах, укладену між державами-учасницями СНД 7 жовтня 2002 р. (м. Кишинів), двосторонні договори про правову допомогу з КНР (1992 р.), Литвою (1993 р.), Молдовою (1993 р.), Грузією (1995 р.), Латвією (1995 р.), Естонією (1995 р.), Чехією (2001 р.), Вірменією (2001 р.), Грецією (2002 р.), Болгарією (2003 р.), Кубою (2003 р.) та іншими країнами.

До міжнародних договорів також слід віднести двосторонні міжнародні договори колишнього СРСР з питань міжнародного цивільного процесу. Україна, згідно зі ст.7 Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р., виступає правонаступницею прав і обов'язків за цими угодами у разі, якщо вони не суперечать Конституції. Зокрема, договір СРСР із Фінляндією про правову допомогу в цивільних, сімейних і кримінальних справах (1978 р.), про правову допомогу в цивільних справах із Республікою Кіпр (1984 р.) та ін.

На конституційному рівні визначені межі дії міжнародних договорів. Конституція України (ч.1 ст.9) проголосила, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. З аналізу даної статті видно, що Конституція включила міжнародні договори України у правову систему держави. Виходячи з даного положення, Верховний суд України в своїй постанові «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. (п.4) роз'яснив, що суд не може застосовувати закон, який регулює дані правовідносини інакше, ніж міжнародний договір [2, с.328]. Все це ґрунтується на ст.27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р., учасницею якої є Україна: «...учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору».

Таким чином, норми Конституції і ЦПК України про міжнародні договори і їхнє пріоритетне значення в цивільному судочинстві дозволяють зробити висновок про те, що норми міжнародного права імпліментуються у сферу внутрішньодержавних відносин. Разом з тим відзначимо, що нині, у науці цивільного процесуального права практично відсутні спеціальні монографічні дослідження, що стосуються проблем співвідношення і взаємодії норм міжнародного права і цивільного процесуального права, місця джерел міжнародного права, зокрема міжнародних договорів, у системі джерел цивільного процесуального права.

При цьому ключовим, на нашу думку, є проблема співвідношення норм міжнародного права з нормами внутрішньодержавного цивільного процесуального права.

У юридичній літературі висловлюються різні думки з питань природи, характеру і співвідношення норм міжнародного права з нормами внутрішньодержавного права. Одні автори вважають, що джерела норм міжнародного права варто віднести до різновидів джерел норм внутрішньодержавного права [3, с.14], [4, с.134]. Протилежної позиції дотримуються інші автори, на думку яких норми міжнародного права займають автономне положення в правовій системі держав з погляду їхнього походження, способу утворення. Г.В. Ігнатенко, стверджує, що джерело права виступає елементом відповідної правової системи. Разом з тим у внутрішньодержавного і міжнародного права такі елементи є різними [5, с.17-18]. Наведена точка зору надалі одержала досить широку підтримку. На основі цієї позиції, С.Ю. Марочкін вважав, що «джерела міжнародного права займають відособлене положення в нормативній частині правової системи..., по сусідству, поруч із джерелами внутрішньодержавного права..., але вони не стають джерелами права» [6, с.43]. М.В. Буроменський вказує на те, що в сучасному світі внутрішнє і міжнародне право – це взаємозалежні системи права серед яких має місце і проникнення і взаємовплив принципів і норм цих систем одна на одну. Разом з тим, підкреслює автор, «міжнародне право є окремою правовою системою» [7, с.9, 11].

Відзначаючи самостійний характер норм міжнародного права, В.А. Канашевський, обґрунтовує свою позицію тим, що міжнародний договір є виразом спільної волі декількох держав. Тому він не може розглядатися як джерело внутрішньодержавного права. Джерело права, за думкою автора, має тверду прив'язку до власної правової системи, оскільки в ній відбивається державна воля, спрямована на визнання за певним правилом поведінки властивості правової норми. Разом з тим, як складова частина правової системи держави, норма міжнародного договору, не вилучається з міжнародної правової системи, оскільки в цьому випадку вона позбавиться якості міжнародної норми і, відповідно, своїх регулятивних властивостей. Таким чином, автор вважає, що у правовій системі держави, укладені нею міжнародні договори повинні розглядатися не як джерела внутрішньодержавного права, а тільки лише як регулятори внутрішньодержавних відносин [8, с.14].

Созвучну цьому думку висловив, П.Н. Бірюков, який вважає, що міжнародне право і право внутрішньодержавне являють собою різні системи права. Міжнародне і національне право відрізняються один від одного за колом суб'єктів, джерелам, способам утворення правових норм, способу забезпечення їхнього виконання й інших характеристик. Міжнародні договори самі по собі не є джерелами кримінально-процесуального права, оскільки форми права однієї правової системи не можуть виступати одночасно формами іншої правової системи [9, с.7, 17].

У рамках науки цивільного процесуального права з даного питання думки вчених також протилежні. На думку одних авторів, міжнародні договори не повинні входити до кола джерел цивільного процесуального права [10, с.20-21], [11, с.15-17], інші ж вважають, що міжнародні договори є джерелами внутрішньодержавного цивільного процесуального права [12, с.28], [13, с.18].

На нашу думку, хоча у сучасних умовах міжнародне та національне право глибоко інтегровані правові системи, які забезпечують міжнародний і національний правопорядок, все ж таки і конституційно вони мають різні підстави та форми вираження і тому віднесення до джерел національного права міжнародних нормативних актів є спірним.

На наш погляд, положення ч.1 ст.9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, не означає втрати нормою міжнародного права своєї самостійності і відособленості. Дане Верховним Судом України у постанові «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» роз'яснення (п.4) вказує лише на пріоритет міжнародного права над національним, тобто внутрішньодержавним правом. Проте це зовсім не означає, що норми міжнародного права механічно стають внутрішньодержавними, а міжнародні договори – джерелами внутрішньодержавного цивільного процесуального права.

Норми цивільного процесуального права встановлюються державою і є частиною внутрішньодержавної системи права. Зовнішньою формою їхнього вираження є закон. Норми міжнародного цивільного процесу є елементом системи міжнародного права і встановлюються спільно волею декількох держав. Ця обставина не дозволяє визнати міжнародний договір джерелом внутрішньодержавного права.

Згода Верховної Ради на обов'язковість міжнародних договорів може мати різні форми: «ухвалення», «утвердження», «приєднання». Переважно це відбувається шляхом ратифікації міжнародного договору, яка виражається у формі закону і означає згоду України на обов'язковість для неї міжнародного договору. В Законі України «Про міжнародні договори» від 29 червня 2004 р. міститься перелік міжнародних договорів, що підлягають обов'язковій ратифікації (ч.2 ст.9). У зв'язку з цим, ратифікацію міжнародного договору іноді розглядають як своєрідний акт «трансформації» (перетворення норм міжнародного права в норми внутрішньодержавного права). Проте, немає ніяких підстав вважати акт ратифікації документом, що має «трансформаційне значення», оскільки під «трансформацією» (перетворенням) передбачається визначене перетворення норм міжнародного права шляхом їхнього розвитку, конкретизації у внутрішньодержавних нормативно-правових актах шляхом включення до складу останніх [14, с.422]. У даній ситуації суд застосовує при вирішенні цивільної справи не норму міжнародного договору, а норму відповідного нормативно-правового акта. У літературі, трансформація трактується як одна з форм взаємодії норм міжнародного і внутрішньодержавного права [15, с.19], що робить вплив на його розвиток. Проте в акті ратифікації міжнародного договору, на нашу думку, ніякого перетворення немає. Даний акт не вносить змін у внутрішньодержавне право, а лише наділяє міжнародний договір юридичною силою, визнавши його обов'язковість на території України.

Отже, ратифікований міжнародний договір з питань цивільного процесу набуває обов'язкової юридичної сили для суду, якщо в ньому передбачені інші правила, ніж в цивільному процесуальному законі. Проте джерелом внутрішньодержавного цивільного процесуального права в цілому він не стає. Міжнародні договори, що містять норми цивільного процесу, є актами виразу злагодженої волі двох або більше держав, тобто джерелами міжнародного права.

Вони «впроваджуються» в сферу внутрішньодержавних відносин договірних держав на взаємних умовах з питань, за якими досягнуто угоди. Саме тому, на наш погляд, у ст.2 ЦПК України законодавець серед нормативних актів, що входять в систему національного законодавства, відповідно до яких здійснюється цивільне судочинство, не вказав міжнародні договори.

Слід додати, що між внутрішньодержавним правом і міжнародним правом немає юридичної супідрядності. Це дві різні системи права, що діють у відповідних галузях. Тому міжнародні договори не зовсім обґрунтовано вибудовувати в одну ієрархічну систему з актами внутрішньодержавного права. Вони займають своє відособлене від цієї системи права місце і діють спільно.

З аналізу ч.1 ст.9 Конституції України, пункту 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р., ст.2 ЦПК України видно, що суд при розгляді цивільної справи застосовує норми внутрішнього цивільного процесуального права України, однак з тих питань, з яких існує міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, що встановлює інші правила, ніж у законі, застосовує правила міжнародного договору.

Зокрема, відповідно до пункту 1 ст.8 Договору між Україною і Республікою Грузія від 9 січня 1995 р., при виконанні клопотання про надання правової допомоги установа юстиції, до якої звернене клопотання, застосовує законодавство своєї держави. Однак на прохання установи, від якої виходить доручення, вона може застосовувати процесуальні норми Договірної Сторони, від якої виходить доручення, оскільки вони не суперечать законодавству його держави [16, с.266].

Міжнародні договори, як «пріоритетні» регулятори внутрішньодержавних відносин, стають джерелами цивільного процесуального права тільки лише відносно питань, з яких міжнародним договором України встановлені інші правила, ніж передбачені цивільним процесуальним законодавством. Ці правила обов'язкові для суду за умови ратифікації міжнародного договору Верховною Радою України і тим самим виражено згоду України на обов'язковість для неї міжнародного договору, який стає актом безпосереднього застосування.

У результаті, міжнародні договори, виступаючи джерелами цивільного процесуального права, не входять в систему нормативних правових актів і не є формою виразу внутрішньодержавних норм права, займають відособлене положення. Разом з тим вони тісно взаємодіють з нормами внутрішньодержавного права.

Перелік використаних джерел та література:

1. Штефан О.О. Міжнародні угоди у цивільному судочинстві України //Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – №11 – С.68-76.
2. Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972-2007). – Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2007. – 720 с.
3. Волженкина В.М. Оказание правовой помощи по уголовным делам в сфере международного сотрудничества: Учебное пособие – СПб., 1999. – 112 с.
4. Блищенко И.П. Некоторые проблемы Советской науки международного права //Советское государство и право. – 1991. – № 3. – С.134-135.
5. Взаимодействие внутригосударственного и международного права. Учебное пособие /Игнатенко Г.В. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1981. – 59 с.
6. Марочкин С.Ю. Действие норм международного права в правовой системе Российской Федерации. – Тюмень: Изд-во Тюмен. ун-та, 1998. – 199 с.

7. Міжнародне право: Навчальний посібник /За ред. М.В. Буроменського – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.
8. Канашевский В.А. Международные договоры РФ и акты гражданского законодательства: соотношение и взаимодействие разносистемных источников. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2000. – 24 с.
9. Бирюков П.Н. Нормы международного уголовно–процессуального права в правовой системе Российской Федерации. – Воронеж: Воронеж. ун-т, 2000. – 228 с.
10. Викут М.А., Зайцев И.М. Гражданский процесс России: Учебник. – М.: Юристъ, 1999. – 384 с.
11. Гражданский процесс. Учебник /Под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота.—М.: «ПРОСПЕКТ», 1998. – 467 с.
12. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України – К., Видавничий Дім «Ін Юре» 2005. – 624 с.
13. Цивільний процес України: Чернооченко С.І. Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 308 с.
14. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000. – 429 с.
15. Взаимодействие внутригосударственного и международного права. Учебное пособие /Игнатенко Г.В. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1981. – 59 с.
16. Офіційний вісник України. – 2006. – № 47. – Ст. 3172.

Худоба В.Н. Международные договоры Украины как источники гражданского процессуального права.

Статья посвящена актуальной тематике – исследованию правовой природы международных договоров Украины, как источников гражданского процессуального права и их месту в системе источников гражданского процессуального права и нормативно-правовых актов Украины в целом. Сделан вывод о том, что источниками гражданского процессуального права международные договоры становятся лишь в отношении вопросов, по которым ими установлены иные правила, чем предусмотренные гражданским процессуальным законодательством.

Ключевые слова: источник, правовая система, норма, международный договор.

Khudoba V.N. Ukraine's international treaties as the source of civil legal procedure

The article is dedicated to the urgent problem – the research of the legal nature of Ukraine's international treaties as the sources of civil legal procedure, their place in the system of civil-procedure sources and Ukrainian legal regulations as a whole. The conclusion is made that international treaties become the sources of civil procedure only concerning the debatable questions in case when the solutions in the proposed regulation differ from the provisions of the existing civil-procedure statute.

Key words: source, legal system, regulation, international treaty.

Надійшла до редакції 19.05.2008 р.